41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 389

TUDÁS

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 391

Normatív tényezők a tudásfogalom változásában

Benedek András

Mi a tudás? Mikor mondhatjuk, hogy tudunk valamit? A több ezer éves kérdésekre a Bécsi Kör „filozófiai" társasága adta az egyik leghatásosabb huszadik századi választ. Tagjai elfogadták, hogy (i) csak akkor beszélhetünk tudásról vagy tudományról, ha meg tudjuk mondani, minek kell(ene) teljesülnie ahhoz, hogy valamely állítása igaz legyen, (ii) hogy egységes és általános meghatározást kell adni arra, mit értünk tudáson, vagy tudományos ismereten. Bár e két tézist utoljára talán csak a Körhöz és „hivatalos ellenzékéhez" tartozó gondolkodók vallották egyöntetűen, kérdésfelvetéseik módját máig megőrizte az analitikus filozófia, melyben a tudás fogalma *jelentéselméleti* meghatározást nyert. Tudás és nem tudás etikai kérdéseket is felvető szétválasztására tett kísérletük nyomán – a tudás alapú társadalmak hajnalán – ismét a „Mit is értünk tudáson?" kérdés került a viták középpontjába.

A kérdés analízisekor összekapcsolok három problémakört: 1. az analitikus tudáselméletben ismertté vált Gettier-féle ellenpéldák ismeretelméleti kontextusát, 2. a kommunikációs eljárások *normatív aktusainak* formalizmusát, és 3. a *normatív tudás*nak a közösségi és intézményesült hatalommal egybeépülő *történeti* fogalmát.

Az analitikus filozófiában teret nyert az az álláspont, mely a tudást, a jogi és erkölcsi szabályokhoz hasonlóan, társadalmi normáknak való megfeleléseként, normakövető, illetve normateremtő működésként értelmezi, mely a szabályok és közösségi viselkedési minták elsajátítható minimumának betartását jelenti. E normatív tényezők a kommunikáció interszubjektív technikai feltételei között a társadalom- és kultúrtörté-

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 392

netben nyerik alapjukat. Mondanivalóm problémafeltáró szándékú. Célja, hogy tisztázza a támpontokat adó hipotéziseket. Megvizsgálom, milyen problémákat vet fel a tradicionális tudáskoncepció alkalmazása normák esetében.

AZ „IGAZOLT IGAZ HIT" ÉS AZ ANALITIKUS TUDÁSFOGALOM

Edmund Gettier 1963-ban egyszerre két ismeretelméleti fegyverténytvitt véghez: megfogalmazta az analitikus filozófia tudáskoncepciójának addig elfogadott szükséges feltételeit, és két ellenpéldájával megmutatta, hogy ezek – szándékolt érvényességi területükön belül – a józan ész számára aligha elégségesek.[1] Ezzel a hagyományos feltételek ismeretelméleti trilemmáján túllépő követelmények elé állította mindazokat, akik a puszta hitet mint esetlegesen igaz nézetet szembeállították a megalapozott tudással. A Gettier által analitikus alakra hozott „igazolt igaz hit" koncepciója a hatvanas évek elején kifejezte azt a nyugati gondolkodásmódot, melyet általában is jellemez az ismeretelméleti problémák középpontba állítása. Ez egyfelől az ismeretelmélet mint alapvető filozófiai diszciplína súlyát, másfelől a megalapozási problémák sajátos túlsúlyát jelenti. E tradíció szerint a megismerő alany puszta hite, személyes meggyőződése, valamely nézettel való szívbéli egyetértése nem tarthat igényt a tudás címszóra, ha ezen kívül valamilyen episztemikus többlettel nem rendelkezik, még akkor sem, ha történetesen az adott nézet *mint* magán*vélemény,* vagy (bármi/bárki) más által elért *meggyőz*(ődés)*ére* igaz.

A tudás fogalma e hagyományban három tényezőre támaszkodik: (1) a *vélekedés* megismerő alanyhoz kötött, szubjektív *állapotára, gondolati* vagy *beszédaktusára,* (2) a szubjektív álláspont jogosultságának (többnyire objektív, vagy legalább interszubjektív) alátámasztására, „igazolására": *jusztifikációjára,* és (3) a vélekedés ismeretelméleti értelemben vett *igazság*ára.

A Gettier által megfogalmazott „definíció" formálisan többféleképpen is felírható. Az eltérések az értelmezés különböző lehetőségeit mutatják, melyek két fő értelmezési keretet jelölnek ki:

1 Gettier, Edmund L. (1995): Igazolt igaz hit-e a tudás? In: *Magyar Filozófiai Szemle,* 1–2: 231–233. (Eredeti megjelenés: Is justified true belief knowledge? In: *Analysis*, 1963/23. 121–123.)

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 393

(T_1) a jusztifikáció, az igazolásra szoruló *P* állításra irányul: annak megmutatására, hogy szubjektum „*S* számára *P jusztifikált*",

(T_2) arra, hogy *S jogosultan hiszi,* hogy *P,* azaz arra, hogy „szubjektum *S jusztifikált azon hitében, hogy P*", vagy „*S igazoltan hiszi,* hogy *P*".

Ezekbe a keretekbe a tudás három feltételének konkrét interpretációi illeszkedhetnek a „*P* állítás *igaz"* jelentésének és kritériumainak megfogalmazásaitól kezdve a hitállapotok meghatározásáig, vagy a *P* állítás elfogadásának számtalan különböző kritériumáig. Az (episztemikus) többlet – a neoklasszikus felfogás szerint – inkább a józan ész számára is jól felfogható (2) feltételhez kapcsolódó *jusztifikációs* igényben, mint a (3) feltétel teljesülésének *igazolását* követelő „verifikációs kritériumokhoz" társuló *megalapozási problémában* jelentkezik. Gettier maga is Platónra, Chisholmra és Ayerre utalva több változatban fogalmazza meg a jusztifikáció ismeretelméleti követelményét.[2]

MEGYŐZ(ŐD)ÉS ÉS BIZONYOSSÁG

A tudás Platónra hivatkozó ismeretelméleti hagyományával kezdetektől fogva szembesül a meggyőzés, az álláspont érvényre/uralomra juttatásának a szofistákig visszanyúló tradíciója. Az álláspont ebben a felfogásban, nem annyira az igazságról alkotott személyes meggyőződés, mint a kölcsönös befolyásolás, a külsőleg is szabályozott és közössé tett nyelvi megnyilvánulások folyamatában elért elkötelezettség. A megnyilvánulás arra vonatkozik, hogyan lehet másokat bizonyos nézetek elfogadására rávenni, másokra hatást gyakorolni, hogyan lehet a tudást a befogadó számára demonstrálni, nem pedig arról, mi is a tudás. Ez a megkülönböztetés nem azokat az „episztemikus" különbségeket öleli fel, melyek a megismerés bizonyos *tárgyai* esetében – mint amilyenek a belső érzetek, vagy a másik elmeállapotait leíró állítások – a „tudom, hogy *P*" és az „*S* tudja, hogy *P*" mondatok között jelentkeznek. Nem a Bécsi Kör felfogásának nyomdokain haladó jel- és szimbólumhasználatot, vagy általában a nyelv és a nyelvi kifejezések használatának grammati-

2 A variációk és a különböző *jusztifikációs szabály*ok (*J*-rule) száma az analitikus tudáselméletek irodalmában mára igen gazdag. Áttekinti például Pappas, George S. (szerk.) (1979): *Justification and Knowledge*. Dordrecht: Reidel. Meglepően kevés szabály kezeli a problémát normatív vagy jogi kontextusban.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 394

kai, vagy szemantikai vizsgálatát jelenti, hanem az *információközlés,* és a *közlésmód* célzott felhasználását a másik, vagy mások *befolyásolására.* Lényeges különbség, hogy az oráció különböző formáiban a *közvetett* tudásforrások és az ezekből táplálkozó tudásformák dominálnak. Az információ itt nem ismeret, hanem hitelesített és hitelesen közvetített meg- vagy kinyilatkoztatás. Abban a történeti vonulatban, mely az igazolás és az igazság-„szolgáltatás" kommunikációs formáit külsőleg is szabályozza, a közlés, a kifejezés, a véleménynyilvánítás és általában a megnyilvánulás normatív, eljárásjogilag és technikailag is szabályozott viselkedésformákban való megjelenésével van dolgunk. A nyelvi megnyilvánulás befogadó alanyt feltételező, közösen vagy közösségileg értelmezett cselekvés, mely (legalább) egy *másik* szubjektumra hat. Tett, melynek többféle hatása lehet: mint kommunikációs aktus a *„communio"* értelmében, (i) közösségi viselkedésformákat hív életre és juttat érvényre, (ii) ezekkel kapcsolatos „közös nézeteket" teremt, s (iii) a nyelvközösség intézményeivel cselekvés értékű tényállásokat valósít meg. A meggyőződés, az álláspont érvényre/uralomra juttatásának értelmében, valami közöshöz való normatív kötődés, a közös együttes birtoklása, a benne való részesedés kialakulása, ami a hozzájutás folyamatának eredményeként vezet személyes elkötelezettséghez.

A közösség az információval meghatározott módon való rendelkezésben ölt testet. A normativitás nyelvi minták követését feltételezi. Érvényesülése a nekik megfelelő formális – nyelvi és társas – viselkedésben nyilvánul meg. A jogos álláspont győzelme a nyelv, a kifejezésformák kötött, előírásszerű, cselekvéseket szabályzó használatához vezet. Az információ előírt módon való használata a jogosultság kérdéseivel szembesít: az „állíthatjuk-e", „mondhatjuk-e", „elfogadjuk-e" különböző értelmeiben. A procedurális (minta- vagy szabálykövető) csoportos, vagy szervezeti véleményformálás nem feltétlenül egyeztetés formájában jelentkezik, ám a közösségi aktusok és interakciók sorozatában normatív hatású: a „mérce", és a „kötelezés" különböző értelmeiben jut érvényre.

Amennyiben eredményes, kétféle értelemben is „jusztifikált". *Belsőleg* az igazság ismeretétől független *vélelem* állapotát állítja elő, melyben a megismerő alany – az interakciók kommunikatív eredményeként előállt alapon – jobban hajlik az adott nézetre, mint az ellenkezőjére. Ehhez *külsőleg* a társas érintkezés procedurális tranzakcióiban való részvétel normatív eredményeként, a közösség jóváhagyása, adott esetben a

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 395

hatalom, a szokásjog, a szakmai rítusok intézményes *feljogosító* ereje társul. Míg azonban a személyes tudás az alany tárgyreprezentációjára vonatkozó reflexiót invokál, és tárgyleírásaihoz kötődő viszonyát befolyásolja, a normatív tudás az eljárás jogosultságára vonatkozó reflexióval él, és a tárgyról alkotott álláspont társas, közösségi, szakmai, jogi előírásoknak megfelelő érvényesítését vonja maga után – azaz procedurálisan *kötelez.*

A rétor hatalma Cicerótól Freudig lehet alantas és nemes egyaránt, de a szubjektumban a *megismeréshez kötődő bizonyosság* állapotát hozza létre. Ugyanis az „önmagáért való" tudás és a „másért" való tudás szembenállásában a nézőpontot meg is lehet fordítani. A másokra/másikra gyakorolt hatás valaminek a be- és elfogadása, melynek folyamán a befogadó „szert tesz" a tudásra. A szofista hagyomány az ideák rendjének felidézése helyett a meggyőződés keletkezésének, kifejezésének és recepciójának társadalmi kontextusába helyezi a nézet alátámasztásának ismeretelméleti problematikáját. Az igaz–hamis dimenzióját a sikeres–sikertelen, helyes–helytelen, érvényes–érvénytelen, helyénvaló–nem helyénvaló, megfelelő–nem megfelelő, jogszerű–jogszerűtlen dimenziói váltják fel.

Az álláspontok szembesítésének normatív dimenzióiban a demonstráció az igazságszolgáltatási formákhoz és nézetegyeztetési eljárásokhoz köti a jusztifikációs igényt. A *verifikációval,* az igazság megmutatásával szembeállítja a *jusztifikáció* fogalmát. A verifikáció esetében a bizonyítás annak megmutatásából áll, hogy a megismerés tárgya és a megismerő alanyban létrehozott reprezentációja adekvát viszonyban vannak, tényleírásai ellentmondásmentesek. Ebben az értelemben a tárgyat leíró állítás „igaz". A jusztifikáció csupán az állítás *kimondásának, elfogadásának* jogosultságát támasztja alá. A verifikáció és a jusztifikáció ezért módszertanilag is lényegesen különbözik. Ezen a ponton élesen szétválik a jusztifikáció kétféle (T_1 és T_2 tudáskoncepciót szolgáltató) értelmezési keretéhez vezető értelmezés. Az alátámasztás mindkét esetben lehet procedurális, ám az első esetben egyik végpontja a szubjektumhoz kötött észlelés és eszmélés, a másik esetben az *elfogadás jogosultságát* alátámasztó közösségi normákra támaszkodó jóváhagyás.

A leíró állítások igaz–hamis értékelésével szemben a *megnyilvánulások* értékelésének dimenziói konszenzuálisan *más* szubjektumhoz, és a szubjektumon kívüli objektumokhoz kötődnek. Az értékelés ezért mozog a megnyilvánulás minősítésének a hagyományos ismeretelméleti

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 396

értékeléstől oly kitüntetetten különböző dimenzióiban, melyekben *külsődleges*ek a bizonyosság forrásai.

Ezzel szemben a tudást mindenekelőtt az igazságra való törekvésként felfogó hagyomány szerint a jusztifikációs igénynek az a magyarázata, hogy egy állítás, egy vélekedés csupán *attól,* hogy az *én* véleményem, vagy a *mi* közös véleményünk, még nem igaz, nem számíthat a tudás rangjára. Ez a tárgyilagos – az igazságot nem személyes kérdésnek tekintő – gondolkodó számára abból fakad, hogy ha egy állítás igaz „valamitől", nem attól az, hogy a miénk. Az igazság eszerint abban a minimális értelemben objektív, hogy interszubjektív. Abból, hogy egy vélekedés a miénk, még nem következik, hogy igaz. Ha „ténylegesen" igaz, a vélekedés *tárgyhoz való viszonya* jóvoltából az.

Ám, ha vélekedésünk önmagában attól, hogy *véljük,* nem igaz, akkor hamis is lehet. S ha netán hamis, akkor nem a valóság ismerete, vagyis nem tekinthető tudásnak. Ezért a vélekedést és a valódi tudást megkülönböztető, szétválasztó ismeretelméleti hagyomány, tudás és nem tudás *demarkáció*jának ismeretkritikai problémájába ütközve, az esetlegesen igaz vélekedésnél szigorúbb követelményt állított fel: az állításba vetett puszta – akár közös – hitnél valamivel többel kell rendelkeznie a szubjektumnak ahhoz, hogy ne csak *higgye,* hogy az igazat mondja, hanem *tudja,* hogy a „valódit".

A TUDÁSFOGALOM JELLEMZŐI

A hármas feltételt megfogalmazó felfogást {1} *individuális* és {2} *propozicionális* tudáskoncepciónak lehet tekinteni, mivel a tudás e koncepció szerint {1} mindig *individuális szubjektumok* attribútuma, a tárgyhoz való viszonyaként felidézhető szellemi „tulajdona", és {2} tudni csak állításokat, illetve állítás értékű nyelvi formában *artikulálható* ismereteket lehet. Az utóbbi észrevételből kibontakozó kritika általában is a hármas feltétel *szükségességének* megkérdőjelezéséhez és más tudásformák analitikus vizsgálatához vezetett.

Mint máshol részleteztük,[3] {1} abban ölt testet, hogy (i) mindig egy szubjektumnak kell hinnie/vélnie az állítást, és (ii) egy szubjektum az,

3 Benedek András (2003): Tudás és normativitás. In: *Világosság, (*XLIV) 1–2: 157–167.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 397

aki számára az állítás, illetve vélekedése vagy az állításba vetett hite jusztifikált, vagyis nincs tudásértékű ismeret az ismerethez rendelt megismerő alany nélkül, (iii) a tudásértékű állításnak *egy és ugyanazon* (individuális) *S* szubjektum számára kell jusztifikáltnak lennie, mint aki hiszi, saját ismeretének tekinti azt. Míg az első (i) feltétel a másodikkal (ii) együtt többféle értelemben is *szubjektumhoz* köti a jusztifikáció folyamatát, a harmadik (iii) kizárja, hogy a tudásértékű ismeret az ismerettel rendelkező megismerő alanytól eltérő, *más* szubjektum számára legyen jusztifikált.

A fenti két, T_1, illetve T_2 szerinti, formalizálási lehetőség használata megkülönbözteti azokat a felfogásokat, melyek a jusztifikációt elsősorban *P*-re vonatkoztatják (*P*-t mint puszta állítást tekintik jusztifikálandónak), szemben azokkal, melyek *„P vélekedésként való fenntartását"* mint (belső, de potenciálisan kimondható, külső) *„beszédaktust"*, gondolati *műveletet* vagy (másokkal megosztható) kognitív *állapotot* tekintik jusztifikálandónak, s ezáltal (vagy ettől függetlenül) a jusztifikációt szubjektumhoz kötik. Ez utóbbi éppen a beszéd- és írásaktus, a közlés és kifejezés elvi lehetőségénél fogva vezet a kritika közösségi, interaktív fogalma felé. Rákényszerít a gondolatközlési formák és technikák nyelven kívül is alakuló viszonyának vizsgálatára. A nyelven kívüli elemekkel bővülő kommunikációs technológiák nyomán haladva kínálkozó alternatívaként jelentkezik a performatív kommunikációs aktusok nem nyelvi formában állandósult és funkcionálisan működő összetevőinek vizsgálata.

A PERFORMATÍV KOMMUNIKÁCIÓS AKTUSOK ANALITIKÁJA

Az új írásaktusok és performatív közlésfajták, mint az elektronikus aláírás és a szándék igazolásának írásbeliséget meghaladó technikai kritériumai, az igazolási eljárások olyan új technikáinak jogi kodifikációjához vezettek, mint egy tűzfal feltörésének bizonyítása, vagy a funkcionálisan megfelelő programműködés. Az ilyen jusztifikációs erejű eljárások eredményeként a végrehajthatóság közösségi, interszubjektív véleményformáló tényezővé vált. Az, ami korábban a beszéd, és az írásbeli diskurzus tartománya volt, kibővült, a *szerződéses* és *deklaratív* kommunikációs aktusok új formáit foglalta magába.

A *beszédaktus-elmélet* Austin, Strawson, Searle nevéhez fűződő analitikus nyelvfilozófiai programja eredetileg az ún. konstatív és performatív

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 398

megnyilatkozások között igyekezett különbséget tenni.[4] Olyan esetekben, mint a *tanúsítom, hogy (P), ígérem, hogy (P), előírom, hogy (P), igazolom, hogy (P)* viszonylag problémamentesnek ígérkezett az explicit performatív igealak azonosítása. Kezdetben Austin például minden olyan megnyilatkozást performatívnak tekintett, amely nem igaz vagy hamis, és amelynek kimondása egyúttal az „X mondott valamit" leírással nem kifejezhető *cselekedet*et valósít meg. Az *azt hiszem, hogy (P), látom, hogy (P), tudom, hogy (P)* ennyiben nem performatív aktusok. Nem *hoznak létre* olyan tényállást, melyre normális esetben azt mondanánk, hogy szándéka szerint hatással van a szubjektumon kívüli történésekre, legfeljebb jelentik valaminek a megtörténtét.

Az igaz–hamis értékelés szembeállítása az „illokúciós" és „perlokúciós" megnyilvánulások kérést, előírást, vagy a közléstartalomhoz való más formális viszonyt megvalósító kommunikációs szerepével a kifejezések értékelésének új dimenzióit nyitotta meg. A tárggyal nem kommunikatív, hanem érzékelési és felfogási viszonyban álló megismerő alany helyébe a *közlést* befogadó, illokúciós és perlokúciós erők hatása alatt álló cselekvő szubjektumot helyezte. Austin és Searle a perlokúciós erő bevezetésével a meggyőzés, a befolyásolás „külső" erőit vizsgálta. Ezek révén a szubjektum túlnyúlik önmagán, az őt körülvevő társadalom intézményein keresztül „belenyúl" a (másik) szubjektumba. Ez felvetette a „megértés" és a „ráhatás" kérdéskörén belül a nyelvi kifejezés és a közösségi viselkedés állandósulásának együtt járását. A tudás ellenőrzésének ismeretkritikai módszerei mellé helyezte a kommunikációs közösségnek való megfelelés tudásképző technikáit. A hagyományos ismeretkritikai jusztifikáció, ezzel szemben, módszereit olyan ellenőrzési eljárásokhoz kötötte, melyeknek procedurális lépései és normatív eljárásai a tárgynak való megfelelés és a tárgyon való manipuláció kontextusában mozogtak.

Austin felismerte az „igaz–hamis" kritérium elégtelenségét, és a performatívák nyelvhasználati szabályait a kultúrafüggő nyelvi és társadalmi intézmények vonatkozásában relativizálta. A *megparancsolom, hogy (P), előírom, hogy (P), kinevezem* (*X*-et, *P*-nek) az aktusoknak megfelelő

4 Austin, John L. (1962): *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press; Searle, John R. (1965): What is a Speech Act? In: Black, Max (szerk.): *Philosophy in America*. London: George Allen & Unwin, 221–239; Searle, John R. (1969): *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press; Strawson, Peter F. (1964): Intention and convention in speech acts. In: *Philosophical Review*, 73: 439–460.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 399

társadalmi és hatalmi intézmények létezését feltételezi. A szavakhoz társult gesztusokkal, szimbólumhasználattal, s a velük végzett műveletekkel kifejezhető performatív aktusok köre tágabb, mint a szűken vett nyelvi performatíváké: az egyes aktusokhoz *önállósult* nyelvi terminusként rendelt, „dedikált" kifejezéseké, melyek előadásával, kimondásával „csinálunk valamit". Austin észrevétele az a megkülönböztetés, hogy a mondat jelentéstartalma és a kijelentés között határ húzódik. Ennek „átlépése" az, ami valójában egy beszédszituációban szavakkal kifejezett cselekvéssé teszi a mondat kimondását.[5]

A jelentő-konstatáló „propozicionális" aktusok megkülönböztetése a performatívaktól felvetette, hogy szinte *minden* nyelvi megnyilvánulásnak lehet és van a puszta lokúción (kimondáson) túlmenő hatása, illokúciós, perlokúciós stb. ereje. Ez problematikus – ha puszta kiejtésre, vagy leírásra korlátozódik – az olyan implicit figyelmeztető vagy fenyegető megnyilvánulások értékelése esetében, mint: *A kutya harap! Megállj, te…!;* vagy *Jó lesz, ha csöndben maradsz!* Ám megfordíthatjuk és általánosíthatjuk azt az észrevételt, hogy nem minden figyelmeztetés, kérés vagy fenyegetés hozható explicit performatív alakra. Így megállapíthatjuk, hogy a beszéd, írás és általában a közlő aktusok szélesebb körén belül léteznek *állandósult* jelentéshordozó, intézményesült és a kommunikációs közösségre aktív hatást gyakorló kifejezésformák.[6] Törekedhetünk arra, hogy a performatív aktusokat szigorúan az ún. explicit performatívák, például a propozicionális tartalommal rendelkező egyes szám első személyű, aktív, jelen idejű, kijelentő módú, „performatív igék" körére korlátozzuk. Mondhatjuk, hogy más nyelvi eszközöket (is) használó aktusok, sőt akár nyelvi eszközöket nem használó cselekvések is kifejezhetik ugyanazt, amit nyelvi performatívákkal ki tudunk fejezni, csakhogy ezek nem performatív *nyelvi* aktusok.

5 A tudás kommunikatív értelmezése a T_1 hagyományos (1, 2, 3) feltétele szerint a másik szubjektum – klasszikus ismeretelméleti értelemben hozzáférhetetlen – belső történéseinek detektálhatóságának kérdésével szembesít: azzal, hogy valóban kér, vagy elvár-e, szándéka szerint tényleg felszólít-e stb., míg T_2 ennek külső, interszubjektív tényezőire irányítja a figyelmet.

6 Ez a gondolat oda vezet, hogy valójában a konstatív (a szubjektum érzeteit, vagy kognitív állapotait megállapító) és a performatív (szócselekvéseket kifejező) igék lexikai számbavétele és a kulturálisan létező *közösségi aktusok összevetése* mond csak valamit egy kommunikációs kultúrában *nyelvileg* artikulálható, kinyilvánítható, propozicionális tartalmak és a nem nyelvi eszközökkel kifejezhető megnyilvánulások adott korbeli viszonyáról.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 400

A nyelvi és ismeretelméleti elemzés útjai ezen a ponton elválnak. Hipotézisünk a beszédaktus-elmélet tanulságaira építve az, hogy a nyelvileg állandósult performatívák körülhatárolása nyelven kívüli intézmény- és társadalomtörténeti vizsgálódásokat követel. A „megformáltság" értelmezése feltételezi a formális, többnyire a szimbólumhasználatot is szabályozó intézményes kereteket. A tudásfogalom kiterjesztése esetén ezért a Gettier-féle ellenpéldáktól függetlenül is ellenőrzésre szorul az analitikus tudásfogalom követelményrendszerének szükségessége és elégségessége.[7]

ANALITIKUS TUDÁSELMÉLETEK ÉS A NORMATÍV ILLOKÚCIÓS AKTUSOK

Gettier ellenpéldái mára több tudáselméleti iskolát hívtak életre, mint ahány nyilvántartott „gettiológus" akad. A megoldáskísérletek saját problémáikat generálva önálló ismeretelméleti kutatási programokká váltak, melyek mindegyike több-kevesebb tiszteletben tartja a másikat.[8]

7 A Gettier-típusú problémák a jusztifikáció jogi és a legitimáció politikai színterein már Gettier előtt sem voltak ismeretlenek. Lásd Benedek András (1998): Megjegyzések a jogi tudás fogalmához. In: Bánrévy Gábor–Jobbágyi Gábor–Varga Csaba (szerk.): *Iustum, Aequum, Salutare.* Budapest, PPKE–Osiris, 51–66.

8 Csak a főbb típusokat sorolva, vannak Armstrong- és Goldman-féle megbízhatósági módszerek (Armstrong, D. M. [1973]: *Belief, Truth, and Knowledge.* London: Cambridge University Press; Goldman, Alvin I. [1976] Discrimination and perceptual knowledge. In: *Journal of Philosophy,* 73: 771–799; Goldman, Alvin I. [1979]: What is justified belief. In: Pappas 1979, 1–23), vannak elfogadási, Swain és Goldman második megoldása szerinti megbízhatósági és relevanciakritériumok (Swain, Marshall [szerk.] [1970]: *Induction, Acceptance, and Rational Belief*. Dordrecht: Reidel; Swain, Marshall [1981]: Justification and reliable belief. In: *Philosophical Studies*, 40: 389–407; Goldman, Alvin I. [1986]: *Epistemology and Cognition*. Cambridge [MA]: Harvard University Press), továbbá az ún. releváns tévedések kizárására épülő módszerek (Cohen, L. J. [1977]: *The Probable and the Provable.* Oxford: Oxford University Press; Chisholm, Roderick M.–Swartz, Robert J. [szerk.] [1973]: *Empirical Knowledge*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall). Külön csoportot képeznek a megsemmisíthetőségi és érvénytelenithetőségi kritériumokra épülő megoldások (Lehrer, Keith–Paxson, Thomas D. [1969]: Knowledge: undefeated justified true belief. In: *Journal of Philosophy,* 66: 225–237; Swain, Marshall [1974]: Epistemic defeasibility. In: *American Philosophical Quarterly*, 11: 15–25), a kontrafaktuális, internalista és externalista kondicionális tudáselméletek (Goldman, Alvin I. [1980]: The internalist conception of justification. In: French, Peter A.–Uehling, Theodore E.–Wettstein, Howard K. [szerk.]: *Studies in Epistemology*. [Midwest Studies in Philosophy, vol. 5.] Minneapolis: University of Minnesota Press, 27–51; Lewis, D.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 401

A legtöbb megoldáskísérlet jogi, és a közvetett tudás kommunikatív kontextusaiban értelmezésre vár, noha számos elméletnek, így például a releváns tévedések kizárására törekvő megoldásoknak a jogi vonatkozásai már ismeretelméleti genezisükben is jól láthatóan jelen voltak.[9]

A normatív ítéletek érvényességének forrását és a jusztifikáció módját firtató nézeteltérések mögött a normatív tudás kérdései azonosíthatók. Büntetőperben az angolszász esküdtszékeknek az ítélet meghozatalához az „ésszerű kételyt kizáró" meggyőződést kell deklarálni. Csakhogy a normatív szabályokból és tényállásokból álló, ún. „vegyes" ítéleteket a normatív illokúciós aktusok elmélete leírja ugyan, de ettől még a klasszikus logika szerint nem tekinthetők érvényesnek.[10] Ugyanis a jogi ítélet olyan következtetés eredménye, melynek egyik premisszája *(premissa maior)* normatív *előírást,* törvényi *kötelezettséget* kifejező jogszabály. Másik premisszája *(premissa minor)* tényállásokat kifejező *állítás.* Márpedig a klasszikus logika következtetési sémái nem teszik érvényessé a „vegyes" (állításból és normából álló) következtetéseket, különösen, ha a konklúziónak, nemcsak az állítástartalmát, hanem kötelező erejét is a logikai érvényesség erejével kívánjuk származtatni.[11] Ugyanakkor a felmentő ítélet sem következik *önmagában* egy ha–akkor szerkezetű logikai következtetés premisszáinak cáfolatából. Hiszen, ha a „ha–akkor" szerkezetű következtetés feltételeit alkotó premisszák valamelyikét cáfoljuk, akkor abból logikailag nem *következik* sem az ítélet, sem annak tagadása. Ezért, ha a felmentő ítéletet logikai következtetés révén akarjuk származtatni, akkor vagy a logikai összefüggéseket kell szigorítani, vagy a használt, de ki nem mondott implicit premisszákat kell explikálni.[12]

[1973]: *Counterfactuals.* Oxford: Blackwell; Nozick, Robert [1981]: *Philosophical Explanations.* Oxford: Oxford University Press) s a hazai irodalomban is ismert Goldman-féle oksági elmélet (Goldman, Alvin I. [1995]: A tudás oksági elmélete. In: *Magyar Filozófiai Szemle,* 1–2: 234–248 – eredeti megjelenés: A causal theory of knowing. In: *Journal of Philosophy* [1967] 64: 355–372). A korántsem teljes sor folytatható, s íródik ma is.

9 Ilyen törekvés volt például az igazolás és a valószínűsítés jogi fogalmát e fogalmak matematikai jelentésétől következetesen megkülönböztető L. J. Cohené. Lásd Cohen 1977.

10 Lásd Solt Kornél (1996): *Jogi logika.* II. köt., Budapest: Seneca, 287–295.

11 A származtatott tudásra vonatkozóan Gettier kiköti, hogy: *„bármely P kijelentésre, amennyiben P-ből következik Q, és S igazoltan hiszi azt, hogy P, és P-ből Q-ra következtet, valamint Q-t e következtetés eredményeképpen fogadja el, akkor S igazoltan hiszi azt, hogy Q."* (Gettier 1995, 231–232.)

12 A logikai és jogi normák együtt járó, ám elkülönített szerepének tisztázása elvben arra kényszeríti az érvényes jogi ítélet képviselőit, hogy (i) normaként idealizált maximá-

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 402

A *logikai érvényesség* és a *jogi érvényesség* szétválasztása ugyanakkor biztosítja a lehetőséget arra, hogy megvizsgáljuk az állítások jusztifikációjában szerepet játszó tényezők procedurális elemének formális reprezentációját. Az érvényesség *forrásának* a logikai elemek kritikáját is magában foglaló reflexív vizsgálata biztosítja, hogy a jogi normák és tényleírások megfogalmazásakor ne hárítsuk *formálisan* (azaz logikailag) a jogi ítélet érvényességéért vagy érvénytelenségéért a logikai normákra a felelősséget. Ezzel láthatóvá tesszük, hogy milyen (episztemikus, eljárásjogi, jogelméleti) értelemben tekinthetők a logikai normák (érvényességi és formalizációs követelmények) a jogi ítéletek *nélkülözhetetlen* (vagy adott esetben éppen figyelembe sem vett) tudáskonstituáló összetevőjének.

Hasonló konklúziók megfogalmazása fordított irányban is lehetséges, bár kitaposott út hiányában ez jóval problematikusabb. A klasszikus ismeretelmélet az érvényes következtetési formákat, a logikai igazságokat többnyire mind a szubjektumtól, mind a kommunikációs normáktól független ontológiai alapokra helyezi. Úgy fogja fel, hogy ezek attól függetlenül érvényesek, hogy tudatában van-e, volt-e, egyáltalán valaha is valaki. Ez a normatív tényezők szerepének vizsgálatát a logikai „ítéletek" érvényességének kérdésében mindmáig legfeljebb az érvényesség *felismerésének* és az érvényes következtetési eljárások tudatos, vagy „intuitív" *alkalmazásának* kérdéskörére korlátozta. Az a kérdés, hogy milyen – történetileg is változó – értelemben tekinthetők jogi vagy más közösségi normák a logikai ítéletek érvényességét konstituáló, nyelvi intézményként működő episztemikus összetevőnek, sokáig fel sem merült. A logikai normák érvényessége ugyan kapcsolatba hozható az argumentáció jogi normáinak kialakulásával és megszilárdulásával, a fordított összefüggés cáfolata azonban csak akkor érdekes, ha el tudjuk fogadtatni a gondolatot, hogy egy logikai igazság vagy azonosság érvényességének forrása kultúrtörténetileg egy *norma* és egy – hozzákapcso-

lis tudásigénnyel *explicit artikulációját* adják a jogi ítéletek és normák érvényességét befolyásoló összes (logikai és nem logikai) tényezőnek, és (ii) normatív követelményként tudatosítsák az ítélet és a felmentés feltételeit reprezentáló tényezők *együttes* kritikai analízisét. Lásd Solt 1996, 325–352, 371–378, 389–398. Vö. Varga Csaba (1971): A joglogikai vizsgálódás lehetőségei az újabb megközelítések tükrében. In: *Állam és Jogtudomány,* 13: 713–729 és Uő (1982): A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között. In: *Állam és Jogtudomány,* 24: 464–485.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 403

lódó, akár jogi természetű – (nyelvileg) intézményesült kommunikatív eljárás lehetett. E részben történeti, részben pszichológiai kérdéseket felvető hipotézis megfogalmazása *ismeretelméleti* alternatívaként akkor is lényeges, ha maguknak a felvetett kérdéseknek a megválaszolása empirikus problémákhoz vezet. Az analitikus ismeretelmélet talajáról kiinduló további vizsgálatok tárgya ezért e *hipotézis* alátámasztása vagy cáfolata lehet.

Az ún. Searle–Vanderveken-féle illokúciós beszédaktus-elmélet megkülönbözteti a normatív beszédaktusok állítástartalmát, és például a felszólítások vagy parancsok „érvényben létét" mint a beszédaktus sikerességének kritériumait leíró metaállításokat.[13] Mindkét megoldásnak előnye, hogy a címzettek, illetve a beszédaktusok résztvevői szempontjából episztemikus szituációkba helyezhetővé teszi a metaállításokat, melyek az érvényességet és a jusztifikációt *egyaránt* társadalmilag közvetített ismeretként reprezentálják. Ezzel lehetővé teszi, hogy tudásértékű ismeretként értékeljék a normák felszólító erejét, illetve a normatív beszédaktusok sikeres voltát. Az utóbbi eredmény gazdagíthatja az analitikus tudásfogalom kritikáját, és hozzájárulhat a normatív tudástartalmak elemzéséhez is.

A megközelítés természetes módon kínálja a lehetőséget, hogy a T_1, illetve a T_2 tudáskoncepciót kiterjesszük – a jog mellett – általában is a normák területére. A normáknak ugyanis úgy tudunk megfeleltetni metaállításokat, hogy azok szemantikailag különválaszthatóvá teszik a performatívák nyelvi (személyes, belső) késztetést és intézményes (külső) kötelezettséget képviselő tényezőit. Minthogy ekkor az *„S tudja, hogy N"* a szubjektum és az *N* normatartalmat kifejező előírás közötti *relációként,* (a kötelezettség ismeretét és elismerését tételező viszonyként) jelenik meg, maga a reláció egyszerre feltételezi a normatív szituáció objektív és szubjektív elemeit. A reláció – metaállításokra fordítható feltétele – akkor teljesül, ha a jogalany nemcsak a normatartalomnak, hanem a kötelezést megtestesítő társadalmi viszonynak is tudatában van.

Így a további analízis egyik kiindulópontja a normatív tényezők sokrétű megjelenítését támogató formális reprezentációk igényének elismerése lehet.

13 Lásd Searle, John R.–Vanderveken, Daniel (1985): *Foundations of Illocutionary Logic.* London: Cambridge University Press.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 404

NORMATÍV TUDÁS ÉS AZ ANALITIKUS FORMALIZMUS

A normák (az időnként szintén tudást képviselő kérdésekkel ellentétben) nyelvileg könnyen simulnak bele az analitikus tudáskoncepció és a Gettier-féle ellenpéldák problémakörébe. A fogalmi párhuzamok mellett látszólag problémamentesen helyettesíthetők az *„S tudja, hogy P"* kifejezésben a *P* állítás helyébe. Minden további nélkül mondhatom, hogy „tudom, hogy távozás előtt a gépet ki kell kapcsolni", vagy „tudom, hogy kívánatos a hölgyeknek szépeket mondani". A normák ugyanis a kérdésekkel szemben, nyelvileg sokkal kézenfekvőbben helyettesíthetők – a fennállásuk tényét kimondó – metaállításokkal, s könnyen össze is keverhetők azokkal. Normákra vonatkozó tudásunkat állítani mindaddig problémamentes, amíg nem kérdezünk rá, mit is tud az, aki „tudja, hogy az e-mailt el kell küldeni", amíg vita tárgyává nem válik, hogy „tudta-e *S*, hogy tilos a tűzfalon behatolni", vagy hogy kinek kell „tudni, hogy nem szabad közízlést sértő tartalmat szolgáltatni".

Az ugyanis, hogy egy norma fennállásának *tényét* tudjuk, nem azonos azzal, hogy a normatartalmat mint *előírást* ismerjük, s tisztában vagyunk *kötelező* voltával. Amikor azt kérdezzük, „tudod-e, hogy tartozol?", nem valamely *állítás* közléstartalmának tudásáról, még csak nem is egy *tényállás* ismeretéről van szó, hanem a *„belső kell"* mint normatartalom ismeretéről, és a norma ránk vonatkozásáról, a *„külső kell"*, a kérdéses kötelezettség cselekvésre szólító hatásáról, „parancsoló" voltáról. Ez nem azonos sem a kötelezés *érvényesség*ének állításával, sem *önmagában* a parancs mint normatív illokúciós aktus el- és felismerésével.

A normatív tudás – leegyszerűsítve az *„S tudja, hogy N"* mondat – egyrészt azt jelenti, hogy *S tudja az N norma tartalmát, mely az A aktust írja elő.* Vagyis *S* megismerés értékű, vélekedés jellegű, az adott norma tartalmát *S* normatívái (az *S* által ismert előírások) közé emelő normaismerettel rendelkezik. Ez a szubjektum és az *előírás* (nem pedig egy állítás) tartalma közötti *episztemikus* viszony.

Másrészt: *S tudja, hogy az N norma által előírt A aktus megtétele – érvényes kötelezettségként – (rá, vagy másra nézve) kötelező,* vagyis a *kötelezés*re, a felszólításra vonatkozó *illokúciós* tudással rendelkezik. Ez az előírás kötelező erejének ismeretét jelenti, ami viszont a norma és kötelezettje (az előírás címzettje) közötti összefüggés.

A normatív tudást képező két típus megkülönböztethető és izolálható, általában azonban a kettő együttes megvalósulása az, amit normatív

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 405

tudásnak nevezhetünk. Ennek fennállása esetében következik, hogy legalább *S* számára, az *N* norma *érvényes.* Az érvényesség ténye azonban *S* tudásától megkülönböztethető – többnyire kontingens – feltételek függvénye, melyekről a szubjektumnak gyakran nincs tud(om)ása. A helyzet hasonló ahhoz, ahogy a propozicionális tudásfogalom esetén a *tudom, hogy P* állítás implikálja (feltételezi) a tudni vélt állítás igazságát. Jogi kontextusban a normává tevő „illokúciós erő" és az érvényesség kapcsolatáról többet mondhatunk: a norma területi, időbeli, személyi és tárgyi hatálya körében tartalmát mint végrehajtható előírást *kell* érvényesnek *tekinteni,* melyről *külső* kötelezettségként tudjuk, hogy *címzettjét kötelezi.* Bár érvelhetünk amellett, hogy „a norma létmódja érvényessége", az, hogy egy előírást jogi normának ismerünk, azt jelenti, hogy tudjuk, hogy magába foglalja a végrehajtó hatalom (más normák esetében más módon ható társadalmi erő) és a norma kötelezettje közötti viszonyt, melyet nem merít ki az érvényesség ténye és feltételrendszere.[14]

A normatív tudás alanya és a külső kötelezettség alanya nem feltétlenül esik egybe. Amennyiben igen, ez felveti, hogy a normatartalom ismerete feltétele-e a külső kötelezettség tudásának, illetve, hogy van-e olyan eset, amikor a külső kötelezettség tudása szükséges a norma tartalmának tudásához. További támpontunk lehet, hogy megfelelően differenciált szimbolikus reprezentációban a személyre szóló kötelezettségek és parancsok esetében a normákat, valamint az érvényesség és az elfogadás kérdéseit a formalizmus keretein belül – például metaállításokkal – érdemben lehet és kell is *relativizálni.*

A tudás hármas feltételrendszerét többféle értelemben terjeszthetjük ki normákra. Az (1) feltétel megtartható a propozicionális tudáskoncepciónak megfelelő „szubjektum *S hiszi,* hogy ***N***" megfogalmazásban. Ez jelentheti, hogy az *S* szubjektum úgy gondolja, elő van írva az *N* norma, melynek tartalmát tudni véli. „Illokúciós" értelemben viszont vonatkozhat arra, hogy a norma mint imperatív kötelezettség kötelezi

14 Az érvényesség különböző értelmezéseinek s feltételeinek megfogalmazása, eredetének ismeretelméleti értelemben vett tisztázása és társadalmi tényе fennállásának detektálása a jogelméleti irodalom krónikus problémája. (Lásd például Bragyova András [1991]: Érvényesség és érvelés a jogban. In: *Állam és Jogtudomány,* 33: 64–84; Varga Csaba [1992]: A bírói normaalkalmazás természete. In: *Állam és Jogtudomány,* 34: 55–92.) A metaállítások formális – de nem klasszikus logikai – reprezentációja alkalmas a jogi érvényesség forrásáról különböző álláspontot valló jogelméleti iskolák eltérő álláspontjainak szembesítésére is.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 406

címzettjét. A kétféle értelem különválasztása normatípusonként, az illemszabályoktól, a jogszabályokon át a katonai parancsokig eltérő problémákat vet fel.

Ugyanígy a T_1 tudáskoncepciónak megfelelő „szubjektum *S* számára *N jusztifikált*", (2) feltétel jelentős különbségeket mutat abban, mit és hogyan kell igazolni. Más a helyzet, ha egy erkölcsi szabály etikai megalapozottságát, egy tűzfalvédelmi szabály ésszerűségét akarjuk *S* számára igazolni, és más, ha azt, hogy mint élő norma *S*-re vonatkozóan imperatív erejű. A (2) kikötés T_2 típusú megfogalmazásai további variációkhoz vezetnek. Például annak megkülönböztetéséhez, hogy a „szubjektum *S jusztifikált azon hitében, hogy* ***N***" azt jelenti-e, hogy *S* joggal hiszi, hogy a jogszabály normatartalma az, hogy tíz év jóhiszemű használat elteltével a jogalany elbirtokol egy területet, vagy az a meggyőződése megalapozott, hogy végrehajthatóan elbirtokolta.[15]

A harmadik feltétel a legproblematikusabb, mivel a (3) szerinti igazságfeltétel normákra nem vonatkoztatható sem episztemikus, sem illokúciós értelemben. A jogszabályi előírás ugyanúgy nem lehet „igaz" vagy „hamis", mint ahogy a felszólítás vagy parancs kötelező ereje sem. Az erkölcsi norma, a jogszabály vagy az elvárás tényleges létmódja, hogy nemcsak előírásként, hanem az alany cselekvésére irányuló elvárásként létezik. Külső normaként akkor hat, ha kötelező ereje érvényesül. Normák terén a harmadik feltételhez hasonló követelményt keresve ezért az *érvényesség* különböző fogalmaival operálhatunk, az *„N érvényes"* kikötéssel helyettesítve az igazságfeltételt.

A normatív tudás két összetevőjének megkülönböztetése formálisan kezelhetővé teszi a jusztifikáció analízisét az episztemikus (belátást, megértést igénylő), és a noetikus (a szubjektumra ható erők érzékelését feltételező) kommunikációs szituációkban. Ilyen például a „most már kikapcsolhatja a számítógépet" explicit megengedés. Az állandósult, sőt intézményesült nyelvi performatíva szintaktikailag és logikailag nem szigorú előírás. Mégis lényeges, hogy meg tudjuk különböztetni annak az aktusnak a megengedését, mely mint egy előállt lehetőségről szóló tájékoztatás jelenik meg (a szubjektumnak nemigen van más ésszerű

15 Az *N* normatartalom és az ***N*** külső kötelezettséget magába foglaló normák megkülönböztetése különböző tudásfajtákkal jár együtt. Az első rendszerint inkább *episztemikus,* a második – mivel a szubjektumra ható külső erők érzékelését feltételezi – gyakran *noétikus* jellegű.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 407

cselekvési lehetősége, mint kikapcsolni a gépet), attól a külső munkahelyi kötelezettségtől, mely szerint ezt meg is kell tennie.

Amennyiben a megkülönböztetés indokoltságát elismerjük, elfogadjuk azt, hogy a T_1, illetve a T_2 terminusok extenziójába nemcsak állítások, hanem előírást kifejező *normatartalmak* és *normatív illokúciós aktusok* is tartozhatnak. Ezek az esetek megkülönböztethetők azoktól az „állításgyanús" esetektől, amikor T_1(–) vagy T_2(–) argumentumába *állításokat,* illetve *metaállításokat* (de nem normatartalmakat vagy normatív tartalmú illokúciós parancsokat) helyettesítünk.[16] Erre példa az, amikor metaállításokkal azt állapítjuk meg, hogy *igaz* az az állítás, hogy a normatartalmat képező előírás érvényes. Az érvényesség forrásainak vizsgálata viszont az intézményes és kommunikációs normák történeti problémáihoz vezet.

A NORMATÍV TUDÁS ÉS A KOMMUNIKÁCIÓS NORMÁK TÖRTÉNETI PROBLÉMÁI

A tudásunkban rejlő normatartalom érvényességének értelmezési problémái közé tartozik, vajon a beszéd- vagy írásaktusok megértéséről, elfogadásáról beszélünk, vagy formális szabályok harcáról, intézményesített alkalmazásáról és szabályozási eljárásokkal történő betartatásáról. Az értelmezés különbségeit aktualizálja, hogy az írásbeliségtől mint *episztemikus* orientációjú kommunikációtól megkülönböztethető kommunikációba mára beletartoznak az ún. „másodlagos szóbeliség", az audiovizuális kommunikáció vagy a cselekvő megnyilvánulás nyelvi eszközöket egyáltalán nem használó formái, melyek normatív tartalmak közvetítésére is képesek.

A Gettier-példák modernebb változatai már építenek a látható információ közvetett formáira.[17] McEnroe előző évi wimbledoni bajnoki lab-

16 Az érvényességének igazolása más jusztifikációs eljárásokat igényel, mint magának a normának a jusztifikációja. A metaállítások alternatíváinak látszólag szőrszálhasogató vizsgálata a tudás mibenlétét és tárgyát illetően lényeges különbségekhez vezet. Nem mindegy, hogy a szubjektum azt tudja, hogy igaz az a metaállítás, hogy érvényes a tűzparancs, vagy azt tudja, hogy lőni kell.

17 Dancy, Jonathan (1985): *An Introduction to Contemporary Epistemology.* Oxford: Blackwell, 25. A tárgyalt példa azért szerencsés, mert rámutat a látható „ismeret" közvetítettségére. A „közvetlen tapasztalatok"-nak a Bécsi Kör számára oly fontos (a tudományos ismeretek megalapozását szolgáló) „protokoll tételekben" kitüntetett szerepe volt.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 408

dájának közvetítése az ez évi helyett kommunikatív megismerési szituációban veti fel az elfogadás jogosultságának, a közlés normatív tényezőinek és a hagyományos tudáskritériumok elégségességének kérdéskörét. Ha ugyanis a néző azt hiszi, hogy a közvetítés az ez évi bajnokság meccslabdáját mutatta, akkor

(1) *hiszi,* hogy „McEnroe nyerte az ez évi wimbledoni bajnokságot". Ha a közvetett (jelen esetben közvetített) ismeret interpretált elfogadásának jusztifikációs feltételeit T_2-nek megfelelően szabjuk meg, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy

(2) *joggal hiszi,* hogy „McEnroe az ez évi wimbledoni bajnok", mert mindaddig, amíg a közvetett tudás lehetőségét nem akarjuk kizárni, megadhatók a közvetítésre olyan körülmények, melyek feljogosítják e vélekedésre. S ha történetesen, e vélekedéssel egy időben, a néző *tudtán kívül* McEnroe megnyeri az ez évi wimbledoni bajnokságot, akkor a

(3) „McEnroe nyerte az ez évi wimbledoni bajnokságot" állítás *igaz* is. Azaz példát adtunk egy olyan esetre, amikor a T_2 tudásfogalom hármas kritériumának teljesülte *ellenére* józan ésszel állíthatjuk, hogy valójában a néző *nem tudja,* hogy ez így van, hiszen az, hogy az *ez évi* wimbledoni bajnok kilétét illető *tényleges* helyzetet ismerné, nem teljesül.

Vagyis, mint a (nem közvetlen) tudás alanyaként megjelenő szubjektum, általában nem mondhatom, hogy *tudom,* hogy *P*, ha csak az (1, 2, 3) feltétel teljesül.[18] Gettier-nél a tudásfogalom kiterjesztése szempontjából fontos megjegyzés egészíti ki a „tudásdefiníció" tárgyalását: *„az »igazoltan« szó azon értelmében, amely értelemben S-nek P-re vonatkozó igazolt hite szükséges föltétele annak, hogy S tudja, hogy P, valaki igazoltan hihet akár egy hamis kijelentésben is."*[19]

18 A hagyományos tudáskoncepció kritériumainak megfogalmazása esetében (1), (2) és (3) függetlenek. Így (1)-ből nem következik (3) és (3)-ból sem (1), sőt (1, 2, 3) közül bármelyik kettő sem vonja maga után, hogy teljesül a harmadik. Következésképpen nem mondhatom, hogy tudom, hogy *P*, ha attól, hogy *P*-ben hiszek, *P* hamis is lehet, még akkor sem, ha *történetesen P* igaz. Továbbá attól, hogy van valami, amit hiszek, aminek alapján azt hihetem, hogy *P*, és ezt annak alapján joggal hiszem, attól még *P* sem nem igaz, sem nem feltétlenül hittel vagy meggyőződéssel vallott nézetem – még abban az esetben sem, ha *P* való(já)ban igaz.

19 A „joggal hiszi" itt a T_2 értelmezési keretbe helyezi a szituációt. Ezért érdektelen, hogy a néző saját, vagy más hibájából nincs tisztában azzal, hogy nem az ez évi közvetí-

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 409

A T_2 értelmezés normatív tudásra történő kiterjesztése után, tudásfogalmunk elemzését hasonlóképpen gazdagíthatja az ellenpéldák vizsgálata. Képzeljünk el olyan vírust, mely a „leállítás" ikonra kattintva a „most már kikapcsolhatja a számítógépet" feliratot hívja be a képernyőre, majd beavatkozás hiányában károkozás nélkül kikapcsolja a gépet, ám manuális kikapcsolás esetén károsítja azt. Az analitikus tudásfogalom hármas feltételrendszere értelmében:

(1) *S* ekkor továbbra is *hiszi* ugyanazt *a* (kikapcsolást engedélyező) *normatartalmat,*
(2) ugyanúgy *jusztifikáltnak tekinti,* hiszen ellenkező esetben korábban sem tekintette volna annak (például a biztonság hiánya miatt) a kikapcsolás engedélyezését.
(3) *A norma* – jelen esetben az „utasítás" – ugyanakkor *érvényes* (lehet) többféle értelemben is, miközben *S* – különösen, ha felhívjuk a figyelmét a vírus lehetőségére – adott esetben mindent tud, csak azt nem, hogy kikapcsolhatja-e károsodás, vagy jogi következmények nélkül a gépet.

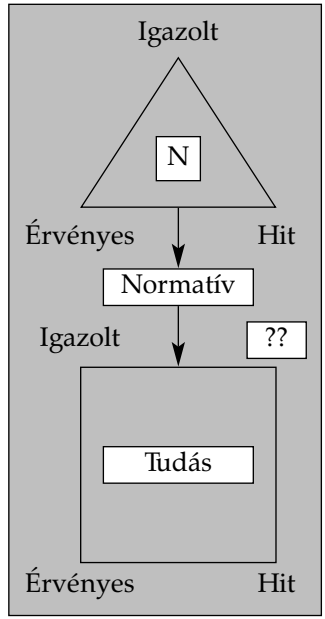
A neoklasszikus ismeretelméleti kutatás a Gettier-féle ellenpéldákra a tudásfogalom – hármas feltételrendszerének – bővítését vagy szigorítását megfogalmazó kritikával reagált. Az eredmények analogikus kiterjesztési lehetőségeit illusztrálja az alábbi ábra, melyen kérdőjel jelöli a további, „kiegészítő" feltételeket. Az elemzés finomítható és kiterjeszthető a feltételes normákra, a feltételrendszer elégségességére, az érvényesség procedurális, funkcionális vagy jogi értelmezésére. Ez alátámasztja a reprezentáció differenciálhatóságára és további finomításának szükségességére vonatkozó tézisünket.

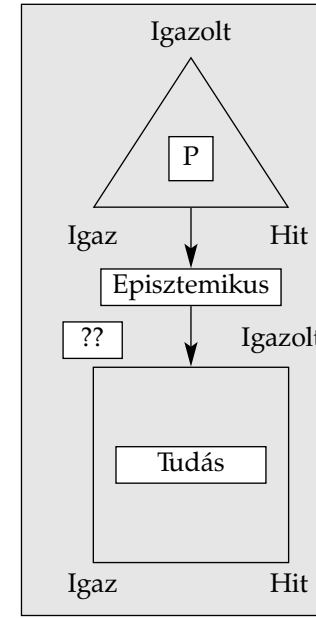
Tudásfogalmunk kiterjesztése tetten érhetőbbé teszi a normatív tényezőket a tényfeltárásban, az információkezelésben, a társadalmi szféra, a magánélet és a közösségi diskurzus területein.

A kommunikáció új formái olyan élethelyzeteket teremtenek, ahol a perceptuális és kognitív evidenciák, a tudást megalapozó érzékelés és

tést látja, vagy a kommunikációs körülmények, normák stb. szempontjából rendhagyó-e a szituáció. A közvetett jusztifikáció fogalmához inherens módon hozzátartozik a „tévedésnek" – helyesebben a hamis információ szerzésének – a lehetősége, mely nem zárja ki a jusztifikáltságot. Ezért a T_2 értelmezési keretben bárhogyan szigorítjuk is a körülményeket és a jusztifikáció feltételeit, e feltevésnek megfelelően mindig lehet ellenpéldát adni.

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 410

észlelés jusztifikáló kontextusai megkérdőjeleződnek. A „látom", az „érzem", a „hallom", sőt a „csinálom" jelentései kitágulnak és új lehetőségekkel gazdagodnak. Az internetes csevegőszobákban zajló megismeréstől a hálózaton játszott szerepjátékokig terjedő spektrumon távolról sem folytonos az átmenet. A használat vagy a működtetés jusztifikáló ereje új helyzeteket teremt a – gyakran nem individuális és nem kizárólag szellemi – tulajdon közösségi „(el)birtoklás"-ában. Megváltoztatja a tudásfogalom hagyományos episztemológiai kereteit, *kitágítja alany* és *tárgy határait, megváltoztatja a kettő viszonyát.* Szabályozza a kommunikatív és performatív aktusok igazolásának és legitimációjának módszereit. A hagyományos párbeszédes vagy írásbeliségre épülő diszkurzív igazolással szemben, előtérbe helyezi a technikai eljárások, kommnikációs szabályok *procedurális* oldalát.

Amennyiben azonban a jogi és általában a normatív performatív aktusok intézménytörténetében kimutatható kapcsolatokat tárunk fel, alátámaszthatóvá válik, hogy a *tudás alanya és a megismerés tárgya közötti*

41Benedek(3).qxd 2005.06.09. 10:42 Page 411

megkülönböztetés a kommunikációs normák társadalmi szabályozásával nyer értelmet. Ez az érvényesség vonatkozásában például ahhoz a munkahipotézishez vezet, hogy a logikai érvényesség fogalmai nemcsak ontológiai, vagy ismeretelméleti kategóriaként vizsgálhatók, hanem nyelvi intézményeinkbe beépült korfüggő *kommunikációs normákként* is. Mint minden olyan korszakban, amikor a közlés és hozzáférés technikái jelentősen megújulnak, a kommunikációs normák alakítása hatalmi kérdés. Tudás és nem tudás különválasztását, az információ és az információ „processzálásának" hitelesítését illetően így aligha maradhatunk meg a nyelvi analízisnél.